

غایت‌شناسی افزایش جمعیت از منظر قرآن کریم با تکیه بر نظرات علامه طباطبایی در تفسیر شریف‌المیزان

حسن اورعی^۱

چکیده

غایت‌شناسی یکی از مسائل اساسی در هر موضوع است چرا که جهت دهی و سازماندهی مباحث مطرح در آن موضوع بر اساس غایت، تعیین می‌گردد. تاکنون کمتر به مقوله جمعیت از منظر غایت‌شناسانه پرداخته شده و این رویکرد یکی از زوایای مغفول‌مانده در این حوزه است. یکی از پرسش‌های اساسی این است که تأکیدات بر افزایش جمعیت در نهایت به چه چیز منجر خواهد شد؟ و تعداد جمعیت مطلوب از نظر قرآن کریم چگونه است؟ در این نوشتار، مراد از جمعیت صرفاً مقوله فرزندآوری نیست، لذا در ابتدا نسبت «فرزندآوری»، «جمعیت» و «جامعه» تبیین شده و در ادامه با تأکید بر نظرات علامه طباطبایی در المیزان، غایت‌شناسی افزایش جمعیت بررسی شده است. از منظر علامه جامعه یک هویت مستقل غیرقابل تقلیل به افراد است. فرزندآوری مقدمه افزایش جمعیت است به شرطی که با یافتن هویت مستقل به جامعه تبدیل شوند. از منظر قرآن و با تدبر در سوره‌های جمعه، منافقون و حدید، این جامعه زمانی به غایت مطلوب خود دست می‌یابد که حول ولی خدا هویت خود را بیابد. جامعه‌ی تشکیل یافته حول ولی خدا به دو شرط می‌تواند غایت ارسال پیامبران یعنی اقامه قسط و عدل را محقق سازد که این دو شرط با تدبر در سوره مبارک حدید بررسی شده است. طبیعی است که مخالفان عدالت تمام تلاش خود را متمرکز سازند تا چنین جامعه هویت یافته‌ای حول ولی خدا شکل نگیرد؛ این تلاش یا از طریق کاهش جمعیت، یا با پراکنده کردن جامعه از حول ولی خدا صورت می‌گیرد. در این نوشتار ضمن بررسی غایت افزایش جمعیت، به تبیین توطئه مخالفان تحقق جامعه الهی و راه مقابله با این توطئه‌ها از منظر قرآن کریم پرداخته شده است.

کلید واژه‌ها: افزایش جمعیت، اصالت جامعه، فتنه انفضاض، علامه طباطبایی، المیزان.

مقدمه

امروزه مسئله جمعیت به‌عنوان یکی از مسائل مهم اجتماعی کشور مطرح است. جمعیت هر کشور به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های بنیادین هر کشور به‌شمار می‌رود؛ همان‌گونه که منابع زیرزمینی، منابع علم و فناوری، تجهیزات، منابع قدرت سرزمین، منابع روزمینی یک کشور از مؤلفه‌های قدرت ملی آن کشور محسوب می‌شوند. این نگرانی وجود دارد که در گذشته نه چندان دور در اولویت‌بندی جوانان، ازدواج و فرزندآوری رتبه نخست را داشت، اما در حال حاضر تشکیل خانواده به اولویت چندم بسیاری از آنان تبدیل شده است. بدون تردید تغییر سبک زندگی را در این مسئله باید جدی گرفت. یکی از علل اصلی به‌وجود آمدن این وضعیت، گسترش سبک زندگی غربی است. در سبک زندگی مادی‌گرایانه، فرزندآوری زحمت و دردسر است و زندگی خوب و راحت در نداشتن یا اکتفا به یک فرزند است. هرچند غرب نیز به تغییر سیاست‌های خود در زمینه فرزندآوری روی آورده، تفکر قبلی همچنان بر ذهن برخی سایه افکنده به‌طوری که حاضر به فرزندآوری نیستند. هرچند کاهش فرزندآوری به معنای کاهش جمعیت است، اما مسئله جمعیت منحصر در فرزندآوری نیست. پرداختن به مقوله جمعیت می‌تواند از زوایای مختلفی بررسی شود که غایت‌شناسی یکی از مهمترین زوایای پرداختن به مسئله است.

به صورت کلی، پرسش‌های اساسی به سه دسته تقسیم می‌شوند. پرسش از چیستی، پرسش از هستی و پرسش از چرایی (اس‌المطالب‌ثلاثة علم، مطلب‌ما مطلب‌هل مطلب‌لر). اهمیت این سه گانه به این دلیل است که قبل از تمامی انتخاب‌های آدمی، آگاهانه یا ناآگاهانه، این سه پرسش مطرح می‌شوند (سبزواری، ۱۳۶۹: ۱۹۰). از بین این سه، آنچه از مابقی مهم‌تر است، پرسش از چرایی به خصوص ناظر به غایت است. اهمیت غایت از این رو دارای اهمیت است که تعیین‌کننده و جهت‌دهنده به پرسش‌های دیگر به خصوص پرسش‌های فرعی و در رأس آنها «چگونگی» است. اگر هدف انسان از انجام یک کار مشخص و متقن باشد، پرسش‌های فرعی مانند چگونگی ناظر به آن تعیین می‌شود. به بیان بهتر، «چگونگی» یعنی چگونه انسان از وضع موجود به غایت خود یعنی وضع مطلوب دست یابد. تمام برنامه‌ریزی‌ها، زمان‌بندی‌ها و مانند آن ناظر به غایت تعیین می‌شوند. این پرسش‌ها به خصوص سؤال از غایت در مقوله مهمی چون جمعیت نیز مطرح است.

بیان مسئله، اهداف و سؤالات

همان‌طور که در مقدمه اشاره شد، مسئله کلان این پژوهش تبیین غایت افزایش جمعیت است. به بیان بهتر، این پرسش مطرح است که هدف از افزایش جمعیت چیست؟ آیا صرف افزایش فرزندآوری مطلوب است یا غایت دیگری مد نظر است؟ آیا همین که به لحاظ کمی جمعیت مسلمین افزایش یابد مطلوب است یا این جمعیت افزایش یافته به لحاظ کیفی غایتی دارند؟ برای پاسخ به این مسئله می‌توان رویکردهای مختلفی در پیش گرفت؛ از منظر دینی، سیاسی، اجتماعی، تربیتی، خانواده و مانند آن. این نوشتار از منظر دین به مسئله پرداخته و به صورت خاص به دنبال پاسخ قرآنی برای این پرسش است. آیا از منظر قرآن کریم مسئله جمعیت منحصر در فرزندآوری است؟ آیا صرف افزایش فرزندآوری مطلوب قرآن است یا افزایش جمعیت غایت دیگری دارد؟ غایت افزایش جمعیت از منظر قرآن کریم چیست؟ پژوهش حاضر بدین منظور از نظرات علامه طباطبایی رحمت الله علیه در تفسیر شریف المیزان بهره گرفته تا بتواند پاسخی برای این مسئله بیابد. همین رویکرد، چارچوب نظری پژوهش را مشخص کرده و عنوان تحقیق را «غایت‌شناسی افزایش جمعیت از منظر قرآن کریم با تکیه بر نظرات علامه طباطبایی در تفسیر شریف المیزان» معین نموده است. پس بحث اصلی این پژوهش به مرحله بعد از افزایش فرزندآوری و افزایش جمعیت ارتباط دارد.

اهمیت و ضرورت موضوع

اهمیت و ضرورت موضوع این پژوهش از دو جنبه قابل توجه است، اول مسئله غایت‌شناسی و دوم مسئله جمعیت. به صورت کلی پژوهش‌های غایت‌شناسی از جمله ضروری‌ترین و مهمترین پژوهش‌های حوزه مطالعات بنیادین است. همه انسان‌ها به خصوص نسل جدید، همواره «چرایی» و غایت رفتارها به خصوص در مواردی که دیدگاه مشترکی با نسل قبل ندارند، مسئله مبنایی ذهنشان بوده است به نحوی که تا چرایی امری روشن نباشد، یا عمل انجام نمی‌شود یا انگیزه چندانی برای انجام آن وجود ندارد. پس موضوع غایت‌شناسی همواره از موضوعات مهم و ضروری است. از سوی دیگر، مسئله جمعیت به‌عنوان یکی از مسائل مهم اجتماعی کشور مطرح است. جمعیت هر

کشور یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های بنیادین هر کشور است. جمع این دو ضرورت و استنتاج قرآن در رابطه با این مسئله، از مؤلفه‌های روشن‌کننده ضرورت و اهمیت این پژوهش است.

پیشینه پژوهش

پس از بررسی آثار منتشر شده، موضوع و رویکرد پژوهش حاضر در هیچ یک از آثار پژوهشی مشاهده نشد. درباره اهمیت فرزندآوری و افزایش جمعیت آثار پژوهشی مختلفی منتشر شده است، اما با مسئله این پژوهش یعنی رویکرد قرآنی به غایت‌شناسی افزایش جمعیت، فاصله دارد. اما آثار مختلفی وجود دارد که تا حدودی می‌تواند نزدیک به پژوهش حاضر باشد. در بین کتب، مهم‌ترین اثری که انتشار یافته، «رساله نکاحیه: کاهش جمعیت، ضربه‌ای سهمگین بر پیکر مسلمین» اثر سیدمحمدحسین حسینی طهرانی معروف به علامه طهرانی است. دغدغه اصلی این کتاب، مقابله با سیاست کاهش جمعیت است و کوشیده با مبانی قرآنی، روایی، فقهی و علمی ثابت کند که هیچ یک از دلایل سیاست کاهش جمعیت با مبانی دینی سازگاری ندارد و درست در نقطه مقابل، ضربه سهمگینی بر پیکر مسلمین وارد خواهد ساخت. کاهش جمعیت و تجزیه کشورها کارآمدترین سیاست قدرت‌های سلطه‌گر است و کاهش جمعیت به هر شکلی، از ترس فقر و مشکلات زندگی، ضد فلسفه اسلام و روح ایمان است. دهقان (۱۳۹۶) به اهمیت فرزندآوری و افزایش جمعیت از دیدگاه قرآن کریم و اهل بیت (علیهم‌السلام) پرداخته است. هدف اصلی این مقاله تبیین دیدگاه مکتب اسلام درباره فرزندآوری، افزایش نسل و تکثیر اولاد و فواید فرزند صالح در دنیا و آخرت است. اسلامی (۱۳۹۲) به مطلوبیت شرعی و فقهی افزایش جمعیت مسلمین با ارائه دلایل شرعی و وصف جامعه اسلامی به عزت‌مداری پرداخته است. موسوی (۱۳۹۵) رابطه هدایت تشریحی با سیاست‌ها و چالش‌های جمعیتی را بررسی کرده است. از نظر او سیاست‌های جمعیتی باید در رابطه با مجموعه تعالیم هدایت تشریحی تدوین و اجرا شود تا از آزمون و خطاهای سیاست‌های مادی گرایانه جمعیتی در امان بماند. آثار پژوهشی دیگری نیز وجود دارد که غالباً به افزایش جمعیت و فرزندآوری از منظرهای مختلف پرداخته‌اند. این موارد هر چند ظاهراً به موضوع این پژوهش نزدیک‌تر هستند، اما به واقع فاصله زیادی تا مسئله این تحقیق دارند.

همان‌طور که اشاره شد، ویژگی خاص این پژوهش بررسی غایت افزایش جمعیت از منظر قرآن کریم در چارچوب نظرات علامه طباطبایی رحمت‌الله علیه در تفسیر شریف المیزان است. مسئله پژوهش‌های بررسی شده هیچکدام از این منظر و در این راستا نبوده است.

روش پژوهش

روش جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش، روش کتابخانه‌ای است که با مراجعه منابع دینی، مطالب مورد نیاز گردآوری شده و مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته‌اند. سپس با روشی توصیفی-تحلیلی، علاوه بر توضیح و تبیین مفاهیم اصلی پژوهش یعنی جمعیت، جامعه، اجتماعات دینی مسلمانان، پیوند این امور در یک بستر اجتماعی برای نیل به حیات طیبه بررسی شده است. به بیان دیگر غایت و هدف نهایی افزایش جمعیت جهت تشکیل امت اسلامی به منظور یاری ولی جامعه جهت برپایی هدف نهایی ارسال رسولان یعنی برپایی عدالت اجتماعی تبیین شده است. پس علاوه بر رویکرد توصیفی-تحلیلی، از ویژگی‌های این پژوهش در روش، نوعی رویکرد انسجامی و منظومه محور به قرآن کریم است.

نحوه سازماندهی مقاله (سیر پژوهش)

از آنجایی که هدف پژوهش در بستر نظام اجتماعی اسلام بررسی خواهد شد، پس از تبیین مفاهیم اصلی این پژوهش مانند فرزندآوری، جمعیت و جامعه، ابتدا به دیدگاه اصالت جامعه علامه طباطبایی (رحمت‌الله‌علیه) می‌پردازیم و در ادامه تأملی کوتاه در مراسمات اجتماعی و ساختاری خواهیم داشت که اسلام برای امت در نظر گرفته تا به صورت دوره‌ای و متناوب دور هم جمع شوند، اجتماعاتی که خود موضوعیت دارند: اجتماع در نماز جماعت، در نماز جمعه، نماز عیدین و اجتماع جهانی حج و پدیده‌ای دیرین و در عین حال نوظهور به اسم اجتماع شیعی اربعین. در ادامه غایت افزایش جمعیت بر اساس دیدگاه اصالت جامعه علامه طباطبایی (رحمت‌الله‌علیه) پرداخته شده و در ادامه با رویکردی تدبیری در سوره مبارک حدید به زمینه‌های برپایی عدالت اجتماعی و علل شکست امت‌های گذشته در برپایی عدالت پرداخته شده است. سپس فتنه دشمنان برای شکستن اجتماع امت اسلام مورد بررسی قرآنی از منظر سوره جمعه و منافقون قرار گرفته که نشان

می‌دهد اجتماع مسلمانان موضوعیت دارد؛ چرا که دشمنان اسلام اعم از دشمنان خارجی و دشمنان داخلی (منافقان) در تلاشند به طرق مختلف، اجتماع مردم را از حول ولی جامعه شکسته و آنان را پراکنده سازند. این سیر نشان خواهد داد افزایش جمعیت مطلوب در راستای تشکیل جامعه اسلامی حول ولی خدا است که این امت خواهند توانست ولی جامعه را برای برپایی عدالت اجتماعی یاری رسانند.

فرزندآوری، جمعیت و جامعه

ادبیات مفهومی این نوشتار به اندازه‌ای واضح است که نیاز به تعریف واژگان نیست؛ اما در این قسمت لازم است توضیح داده شود که سوگیری اصلی این پژوهش بر کدام مفهوم تمرکز دارد. غالب پژوهش‌های انجام گرفته در حوزه جمعیت بر مقوله فرزندآوری، گسترش نسل و افزایش جمعیت تمرکز دارند. این مطلب در اغلب موارد مغفول واقع شده که حال اگر جمعیت افزایش پیدا کرد یا حتی جمعیت فعلی، در ساختار اجتماعی اسلام چه نقشی خواهند داشت. تأمل اجمالی در دستورات دینی نشان می‌دهد اسلام برای این جمعیت برنامه دارد. مردم با شرکت در مناسبات اجتماعی اسلام، خود را برای تشکیل «جامعه اسلامی» آماده می‌سازند. با این بیان، دو مطلب لازم است توضیح داده شود: منظور از «جامعه اسلامی» چیست و راهکار اسلام برای تشکیل این «جامعه اسلامی» چگونه است. برای این منظور، در چارچوب نظری نوشتار که مبتنی بر نظرات علامه طباطبایی رحمت‌الله علیه است، به تبیین این مباحث پرداخته خواهد شد. از نظر ایشان، علاوه بر این که افراد یک جامعه اصالت دارند، جامعه نیز دارای هویت اصیل است.

تا به اینجای نوشتار به این نتیجه رسیدیم که افزایش فرزندآوری و جمعیت مقدمه تشکیل «جامعه اسلامی» است؛ لذا در ابتدا لازم است منظور علامه از هویت اصیل جامعه تبیین شود و در ادامه با بررسی ساختار اجتماعی اسلام، راهکار اسلام برای دستیابی به «جامعه اسلامی» تبیین گردد.

دیدگاه «اصالت جامعه» علامه طباطبایی (رحمت‌الله‌علیه)

اندیشمندان مختلفی درباره ماهیت جامعه نظرات مختلفی ارائه داده‌اند. در میان گفته‌های ایشان دلایلی بر اصالت داشتن جامعه وجود دارد؛ اما به دو دلیل بحث اصلی ما پیرامون نظر علامه طباطبایی و شاگرد ایشان استاد مطهری است. اول این که چارچوب نظری این نوشتار نظریات

علامه است و دلیل دوم پرداختن صریح و جدی به تقابل اصالت فرد و اصالت جامعه و ارائه دلیل بر اصالت جامعه از سوی ایشان و بسط این نظر توسط شاگرد ایشان، استاد مطهری است. از منظر علامه طباطبایی جامعه یک هویت مستقل غیرقابل تقلیل به افراد است. یک قانون عام و کلی بر کل جهان حاکم است که ابتدا اشیاء به وجود می‌آیند که خواص و آثار مخصوص به خود دارند؛ در اثر کنش و واکنش بین اشیاء ترکیب و تألیف‌هایی جدید اتفاق می‌افتد که آثار و خواصی غیر از آثار و خواص اجزاء دارند (مانند مثال اکسیژن، هیدروژن و ترکیب این دو و تشکیل آب که پیش‌تر بیان شد). این قانون در اجتماع انسانی نیز وجود دارد و پیش از تشکیل جامعه افراد آثار مخصوص به خود را دارند و پس از تشکیل جامعه و تعاملات اجتماعی، واقعیت جدیدی به نام جامعه به وجود می‌آید که آثار جدیدی دارد و قابل تقلیل به مجموع افراد نیست (علامه طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۴: ۹۶-۹۵).

علامه در میزان ذیل آیه ۲۰۰ سوره آل عمران با ذکر مقدماتی به تفصیل به این موضوع پرداخته‌اند. از منظر ایشان انسان به صورت فطری باید اجتماعی زندگی کند و تحقیقات در زندگی بشر قدیم نیز همین مطلب را ثابت کرده که هر جا انسان بوده به صورت اجتماعی زندگی کرده است. البته از منظر ایشان اولین باری که بشر به منافع اجتماع آگاه شده و برای کسب و حفظ مصالح اجتماع به صورت جدی کوشیده است، زمانی بود که خدا برای انسان پیامبری برانگیخت تا او را هدایت و راهنمایی کند و این مقام نبوت بود که انسان را متوجه منافع زندگی اجتماعی کرد. دقت در آموزه‌ها و قوانین اسلام نیز مؤید این مطلب است که بنیان اسلام بر اجتماع بنا نهاده شده و در هیچ یک از شئون زندگی انسان، مسئله زندگی اجتماعی نادیده گرفته نشده است (علامه طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۴: ۹۲-۹۴).

مستقل بودن جامعه نافی استقلال فرد نیست. در جهان خلقت اشیاء که به وجود می‌آیند، آثار و خواص مخصوص به خود دارند و با ترکیب این اشیاء با یکدیگر و اثرگذاری و اثرپذیری متقابل، امری جدید حاصل شده و هویتی جدید شکل می‌گیرد که دارای آثاری جدید و مخصوص به خود است که لزوماً با خواص و آثار اجزای تشکیل‌دهنده خود متفاوت است. جامعه نیز به همین شکل است و پیش از شکل‌گیری جامعه هر چند افراد دارای آثار مختص به خود هستند، با تشکیل جامعه و شکل‌گیری تعاملات جدید اجتماعی، حقیقت جدیدی به اسم جامعه با آثار و خواص

جدید و غیر از آثار و خواص افراد، ایجاد می‌شود و در تعارضات بین اراده فرد و جامعه، اقتضائات جامعه بر اراده فرد برتری دارد (علامه طباطبایی، ۱۲۹۰، ج ۴: ۹۷-۹۶).

علامه در کتاب روابط اجتماعی در اسلام نیز مفصل به این مطلب پرداخته‌اند و عبارت دقیق علامه چنین است:

«لازمه رابطه حقیقی شخص و جامعه این است که یک سلسله قوا و خواص اجتماعی نیرومند به وجود می‌آید که وقتی بین فرد و جامعه، تعارض و تضاد درمی‌گیرد، قوای جامعه بر قوای فرد غلبه می‌یابد. حس و تجربه در مورد قوا و خواص «فعاله» و «منفعله» جامعه، شاهد همین معناست، زیرا اراده و خواست جامعه اگر در کاری به‌طور قطعی تحقق پذیرد، مثلاً در غوغاها و شورش‌های اجتماعی یا هر مورد دیگری که اراده ملت بر کاری قرار گیرد، اراده‌های فردی و شخصی، قدرت ضدیت و معارضة با آن را ندارد. «جزء»، جز آن که پیرو «کل» باشد و به راه او برود گریزگاه دیگری ندارد. قدرت جامعه به اندازه‌ای است که قوه ادراک و فکر را هم از افراد می‌ستاند. هم‌چنین ترس و وحشت‌های عمومی که در مواقع شکست، ناامنی، زلزله، قحط و وبا پدید می‌آید یا - در رتبه پایین‌تر و با تأثیر کمتر - مراسم متعارف و «زی / پوشش» هایی که در یک ملت رواج می‌یابد - به اندازه‌ای نیرومند است که قوه ادراک و فکر را از افراد می‌گیرد و آنان را ناچار می‌کند که از جامعه پیروی کنند. این حقیقت موجب شده که اسلام به جامعه به حدی اهتمام ورزد که نظیر آن را در هیچ دین و قانون هیچ ملت متمدنی نتوانیم یافت» (علامه طباطبایی، ۱۳۸۷ ب: ۶۰).

با توجه به عبارت فوق، علامه برای جامعه قائل به اراده است. جامعه دارای اراده می‌تواند جهت برطرف کردن نیازهای خود دست به اعتبار بزند. طرح مسئله اصالت جامعه با تلفیق نظریه اعتباریات، زمینه را برای توسعه مبانی علوم اجتماعی از منظری جدید فراهم می‌سازد. تأمل در مبانی حرکت جوهری صدرایی و حرکت استکمالی عالم وجود، از کثرت به سوی وحدت، بینه‌ای است که دیدگاه اصالت جامعه علامه را در مقابل قائلان به اصالت فرد تقویت می‌کند. از سوی دیگر، با اضافه کردن نقش شریعت در حکمت صدرایی به مبحث اصالت جامعه، کمال انسان و

جامعه زمانی ممکن خواهد شد که شریعت و به طور خاص، شخص نبی محور جامعه تشکیل شده باشد تا فرد و جامعه را در راستای کمالشان هدایت کند و روشن است که هنوز تا تحقق این جامعه مطلوب، فاصله وجود دارد. علامه برای این مطلب شواهدی ارائه کرده است که در اینجا به اختصار بررسی می‌شود.

شواهد علامه برای اثبات مدعای خود

علامه به عنوان شاهدی برای ادعای خود، بیان می‌کند که ما بر اساس تجربه مشاهده می‌کنیم اراده فرد در مقابل اراده جمعی به خصوص در شرایط بحرانی، مقهور می‌شود: «هم‌چنین ترس و وحشت‌های عمومی که در مواقع شکست، ناامنی، زلزله، قحط و وبا پدید می‌آید یا - در رتبه پایین تر و با تأثیر کمتر - مراسم متعارف و «زی / پوشش» هایی که در یک ملت رواج می‌یابد - به اندازه‌ای نیرومند است که قوه ادراک و فکر را از افراد می‌گیرد و آنان را ناچار می‌کند که از جامعه پیروی کنند» (علامه طباطبایی، ۱۳۸۷: ۶۰). علامه نتیجه می‌گیرد که اگر جامعه دارای واقعیت مستقل نبود و به صورت کامل قابل تقلیل به افراد بود، بر اراده فردی غلبه نمی‌کرد. علامه برخی آیات را نیز دال بر همین امر می‌داند. برخی آیات قرآن نشان می‌دهد که امت دارای اجل، کتاب، شعور، فهم، عمل، طاعت و معصیت است؛ به عنوان نمونه، خدا در سوره مبارک اعراف می‌فرماید: «وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ» (اعراف، ۳۴)؛ و در سوره جاثیه: «كُلُّ أُمَّةٍ تَدْعِي إِلَىٰ كِتَابِهَا» (جاثیه، ۲۸)؛ و در سوره انعام می‌فرماید: «رَبَّنَا كُلُّ أُمَّةٍ عَمَلُهُمْ» (انعام، ۱۰۸)؛ و در سوره مائده: «مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُّقْتَصِدَةٌ» (مائده، ۶۶)؛ و نیز در سوره آل عمران: «أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتَّبِعُونَ آيَاتِ اللَّهِ» (آل عمران، ۱۱۳)؛ و در سوره غافر می‌فرماید: «وَهَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمُ لِيَأْخُذُوهُ وَجَادُلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ فَأَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ» (غافر، ۵)؛ و در سوره یونس نیز می‌فرماید: «وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ» (یونس، ۴۷)؛ که در این آیات با توجه به نسبت دادن اجل، کتاب، شعور و مانند آن به امت، می‌توان گفت امت وجود خاص و مستقل از افراد دارد (علامه طباطبایی، ۱۳۹۰: ۹۶). در هر صورت، طبق نظر علامه طباطبایی، جامعه وجودی مستقل از وجود افراد دارد. این بیان علامه به خصوص در سیر حرکت از کثرت به سوی وحدت طبق مبنای حکمت صدرایی و در قوس صعود، قابل بررسی است.

بنا بر آنچه بیان شد، از نظر علامه طباطبایی (رحمت‌الله‌علیه) جامعه وجودی مستقل از افراد دارد. حال باید دید برنامه اسلام برای تبدیل جمعیت مسلمانان به «جامعه اسلامی» چیست و چه فرآیند و غایتی برای جامعه اسلامی مد نظر دارد؛ به تعبیر بهتر مسئله این است که اسلام چگونه می‌تواند جمعیت پراکنده مسلمانان را به «جامعه اسلامی» تبدیل کند. در همین راستا تأملی کوتاه در فراخوان‌های اجتماعی اسلام خواهیم داشت، فراخوان‌هایی که مثابه فراهم کردن زمینه تشکیل «جامعه اسلامی» است.

تأملی در فراخوان‌های اجتماعی اسلام

نگاه اولیه به اسلام این برداشت را به ذهن متبادر می‌کند که اسلام دینی فردی و در حیطه ارتباط انسان با خدا است. اما تأمل در مناسبات فردی اسلام روشن خواهد ساخت که حتی در ابعاد فردی زندگی انسان، نوعی صبغه اجتماعی اشراب شده است. اسلام که در حوزه فردی سوگیری اجتماعی دارد، به فراخور زمان و مکان‌های مختلف در طول روز، هفته، سال و حتی عمر انسان، فراخوان‌های اجتماعی دارد. نکته بسیار مهم در این فراخوان‌های اجتماعی محوریت ولی جامعه است. اسلام نخواسته صرفاً امت اسلامی یک جمعیت مترکم تشکیل دهند، بلکه این اجتماع یک محور دارد و محور اجتماعات اسلامی، ولی جامعه است. نکته دیگری که در این اجتماعات وجود دارد، نماز است. در ادامه به صورت مختصر به مهمترین فراخوان‌های اجتماعی اسلام اشاره می‌شود.

اجتماع امت در نماز جماعت

برنامه اجتماعی اسلام به نحوی است که اهالی یک محله (وسعت جغرافیایی به اندازه یک محله) حداقل روزی سه مرتبه در مسجد محله برای ادای نماز جماعت حاضر شوند. اهمیت این امر به حدی است که برخی اعتقاد دارند نماز در ابتدا به صورت جماعت واجب شده است (بروجردی، ۱۴۱۶، ج ۲: ۸۴). از جمله فوایدی که برای نماز جماعت می‌شمرند از این قرار است: هویت یافتن جامعه اسلامی، آگاهی بیشتر مردم از یکدیگر، تعاون و همکاری، کاشتن بذر محبت و مودت و ارتباط و الفت بین مسلمانان (زحیلی، بی تا، ج ۲: ۱۱۶۷).

نکته مهم در این اجتماع، محوریت مسجد از یک سو به عنوان مکان محوری محله و نیز محوریت امام جماعت است. امام جماعت در نماز بر مأمومین نوعی از ولایت را دارد به نحوی که لازم است اقتدا کنندگان

در انجام اجزای نماز از او تبعیت کنند. تبعیت از امام جماعت در نماز تمرینی است برای ولایت‌مداری امت اسلامی تا بتوانند روحیه تبعیت از ولی را در درون خود نهادینه کنند.

اجتماع امت در نماز جمعه

در مرتبه بعد، امت اسلامی در محدوده جغرافیایی به فاصله یک فرسخ نماز جمعه برگزار می‌کنند. نظرات درباره وجوب نماز جمعه در دوران غیبت مختلف است. نظریه وجوب تخییری در میان فقهای متأخر (از قرن سیزدهم به بعد) مقبولیت یافته است (کاشف الغطاء، ۱۳۸۰ ش، ج ۳: ۲۴۸؛ نجفی، ۱۹۸۱ م، ج ۱۱: ۱۵۱؛ امام خمینی، ج ۱: ۲۰۵).

نسبت به نماز جماعت، تعداد این اجتماع به یکبار در هفته کاهش یافته و از نظر وسعت جغرافیایی لازم است فاصله بین دو نماز جمعه یک فرسخ باشد. مکان نماز جمعه هم مسجد محله نیست، بلکه مسجد جامع شهر، مسجد اعظم یا مصلاهی اصلی نماز جمعه شهر است که در شهر نقش محوری داشته باشد. محوریت نماز جمعه نیز با امام جمعه است که شرایط خاصی دارد و طبق برخی نظرات منصوب از سوی معصوم یا ولی فقیه است. رویکرد اجتماعی در نماز جمعه افزایش یافته است به نحوی که دو خطبه دارد که محتوای یکی از خطبه‌ها دعوت به ایمان و تقوا و محتوای دیگری پرداختن به مسائل، مشکلات و رویدادهای سیاسی- اجتماعی است. ایراد این خطبه‌ها جزو نماز و واجب است و استماع آنها از سوی شرکت‌کنندگان نیز لازم است.

از امام رضا (علیه‌السلام) روایت شده است:

«خطبه به این دلیل در روز جمعه تشریح شده است که خداوند به حاکم مسلمین امکان می‌دهد مردم را موعظه کرده و به اطاعت خدا ترغیب کند، از معصیت الهی ترسانده و آنها را به مصلحت دین و دنیایشان آگاه سازد و اخبار و حوادث مهمی که از نقاط مختلف به او می‌رسد و برای سرنوشت آنها مؤثر است به اطلاع‌شان برساند. دو خطبه قرار داده شد تا در یکی حمد و تقدیس الهی باشد و در دیگری نیازها، هشدارها، دعاها، اوامر و دستوراتی را که با صلاح و فساد جامعه اسلامی در ارتباط است به آنها اعلام نماید» (حرعاملی، ج ۷: ۳۴۴).

اهمیت اجتماع مردم در نماز جمعه به حدی است که طبق سوره مبارک جمعه، خرید و فروش در زمان نماز جمعه در محدوده آن باطل و حرام است و البته بعد از اقامه نماز اشکالی ندارد. امت اسلامی پس ندای نماز جمعه (اذان) لازم است بیع (نماد کسب دنیا) را رها کرده و به سوی ذکر الله (نماز جمعه) جمع شوند. پس از اقامه نماز می‌توانند پراکنده شوند (همین عبارت نشان می‌دهد اجتماع موضوعیت دارد) و به کسب و کار خود بپردازند.

در نماز جمعه رها کردن دنیا به قصد اجتماع حول امام جمعه به عنوان فرد محوری در این عمل عبادی، تمرینی است برای اجتماع مردم حول ولی جامعه که شرط لازم آن، عدم دل‌بستگی به دنیا است.

اجتماع امت در نماز عیدین

اجتماع دیگر امت اسلامی که در سال دوبار فراخوان داده شده است، نماز عید فطر و نماز عید قربان است. حکم برپایی نماز عیدین در زمان غیبت نیز مورد اختلاف علما است. به فتوای امام خمینی اگر ولی فقیه یا شخصی که از او اجازه دارد آن را امامت کند یا به قصد رجاء خوانده شود اشکال ندارد در غیر این صورت احتیاط واجب است که آن را به جماعت نخوانند (بنی‌هاشمی خمینی، ج ۱: ۸۲۴).

بسیاری از مطالبی که ذیل نماز جمعه بیان شد، از محوریت مکان، فرد، خطبه‌ها و مانند آن، در مورد نماز عیدین نیز جاری است؛ با این تفاوت که این فراخوان دوبار در سال اتفاق می‌افتد.

اجتماع امت در حج

بزرگترین اجتماع مسلمانان که یک بار طول عمر هر فرد به شرط استطاعت، واجب است، اجتماع حج است. حج و نماز هر دو احرام دارند. احرام در نماز با تکبیر ابتدای نماز آغاز می‌شود. در هر دو احرام، علاوه بر حرام‌های الهی که از قبل حرام بوده‌اند، برخی از حلال‌های الهی نیز به صورت موقت حرام می‌شود. این تمرینی است که اگر می‌توان بر حلال‌های خدا به صورت وقت چشم پوشید، می‌توان بر حرام‌های الهی برای همیشه چشم پوشید.

در این اجتماع نیز سرپرستی حجاج بر عهده امیرالحاج است. سرپرستی حاجیان براساس دیدگاه امامیه، از شئون امامت است که در عصر حضور امامان (ع) بر عهده و یا منصوب از جانب

آنان است. در عصر غیبت، فقیه جامع شرایط یا منصوب از جانب وی عهده‌دار آن است (جمعی از پژوهشگران ۱۴۲۶ق، ج ۱: ۶۷۲).

در این اجتماع جهانی، وسعت جغرافیای نه یک محله یا یک شهر، بلکه به وسعت کل کره زمین است. فراخوان یکبار در سال است و وجوب آن در طول عمر هر کس به شرط استطاعت، یکبار است. محوریت مکانی در این فراخوان کعبه، خانه خدا و قبله همه مسلمانان است؛ جایی که همیشه رو به آن نماز می‌خواندند. محوریت در این اجتماع نیز با امیرالحاج است که یا معصوم و یا منصوب از سوی ایشان است. در این اجتماع، مسلمانان آنچه از دنیای خود جمع‌آوری کرده‌اند، در راه رسیدن به کعبه و شرکت در این فراخوان و انجام مناسک آن خرج می‌کنند و صحنه قیامت را در این دنیا شبیه‌سازی می‌کنند. این خود تمرینی است برای رهایی از دنیا و تعبیت از ولی خدا.

اجتماع شیعی در اربعین

بزرگترین اجتماع شیعی که از قبل نیز وجود داشته و اخیراً شور و گسترش بسیار بیشتر یافته، اجتماع شیعیان در کربلا حول وجود سیدالشهدا علیه السلام است. دل‌کنند از دنیا در این مراسم به حدی است که میزبانان عراقی آنچه پس‌انداز کرده‌اند در راه زائران حضرت خرج کرده و به این کار افتخار می‌کنند و اشک می‌ریزند. این اجتماع در این دوران که جریان فرهنگی غرب به سوی تکاثر، فخرفروشی و مال‌اندوزی پیش می‌رود، به مانند یک معجزه است که انسان را به یاد جریان مهاجرین و انصار در صدر اسلام می‌اندازد. گذشتن از مال دنیا در راه ولی خدا و زائران ولی خدا. در تمامی اجتماعات بیان شده، شکوه مسلمانان به رخ دشمنان کشیده می‌شود. این شکوه زمانی بیشتر جلوه دارد که آنها خوب می‌دانند دو امر در تمامی این اجتماعات مشترک است: ۱. دل‌کنند از دنیا در چشم مسلمانان ۲. محوریت ولی خدا در این اجتماعات. جمع بین این دو امر از شاخصه‌های «جامعه اسلامی» است؛ جامعه‌ای که بستر تحقق عدالت اجتماعی به عنوان غایت ارسال رسولان در قرآن کریم معرفی شده است. در ادامه با تدبر در سوره مبارک حدید به این مطلب می‌پردازیم.

غایت جامعه اسلامی، یاری ولی خدا برای اقامه قسط و عدل در سوره مبارک حدید

تا به اینجای نوشتار مشخص شد که هدف اجتماعی اسلام، تشکیل یک «جامعه اسلامی» است. نکته مهم این است که اگر جامعه اسلامی تشکیل شد به دنبال چه مقصودی حرکت خواهد کرد. غایت نهایی ارسال رسل در سوره مبارک حدید اقامه قسط و عدل توسط مردم تحت راهبری انبیاء معرفی شده است: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيُقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید، ۲۵). در راستای اقامه عدل آنچه به همراه انبیاء نازل شده کتاب و معیار برپایی عدالت است که در مورد اسلام کتاب آسمانی قرآن است؛ لذا تا زمانی که قرآن در جایگاه محوری خود قرار نگرفته، تحقق آرمان نهایی ممکن نیست. منظور از جایگاه محوری فهم کامل، ایمان و عمل به دستورات قرآن در تمامی حوزه‌های فردی و اجتماعی زندگی است. تشکیل جامعه اسلامی و نظام اسلامی نیز در راستای همین هدف غایی است و در جامعه اسلامی مردم نقش محوری بر عهده دارند و به تعبیر بهتر، تشکیل جامعه اسلامی بستر تحقق عدالت اجتماعی است. این غایت هنوز به معنای تام و کامل آن محقق نشده است. استفاده از رویکرد علامه طباطبایی (رحمت‌الله‌علیه) به قرآن یافته‌هایی خواهد داشت که رویکردهای رایج ندارند. در رویکرد علامه، آیات قبل از آیه ۲۵ سوره حدید زمینه‌های تحقق این هدف را تبیین کرده و آیات بعدی علل شکست امت‌های گذشته در نیل به این هدف بیان شده است.

تدبر در سیر هدایتی سوره مبارک حدید و تبیین راهکار تحقق عدالت اجتماعی به‌عنوان غایت جامعه اسلامی

پیش‌تر اشاره شد که غایت ارسال رسولان ساختن جامعه‌ای است که بتواند بستر تحقق عدالت اجتماعی را فراهم سازد و ما غایت افزایش جمعیت را تحقق این جامعه دانستیم. در این قسمت با تدبری کوتاه در سوره مبارک حدید، راهکار تحقق این امر بررسی می‌شود. آیات سوره مبارک حدید در چهار دسته (سیاق) تقسیم‌بندی می‌شوند که هر سیاق قسمتی از سیر هدایتی سوره را بیان می‌کند. سیاق اول سوره آیات ۱ تا ۶؛ سیاق دوم آیات ۷ تا ۱۵؛ سیاق سوم آیات ۱۶ تا ۲۴ و سیاق پایانی آیات ۲۵ تا ۲۹ هستند (علامه طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹: ۱۷۰-۱۴۴).

سیاق اول آیات ۱ تا ۶

آیات ۱ تا ۶ با طرح تسبیح خدای متعالی و تبیین علم و قدرت او، زمینه دعوت به ایمان و انفاق را فراهم آورده است، اوصاف ذاتی خدای متعالی در سه محور حیات، علم و قدرت است، که از این میان علم و قدرت جلوه‌های حیات‌اند، پس سایر اوصاف خدای بزرگ زیرمجموعه علم و قدرت او هستند، حال در آیه مورد بحث می‌توان گفت که عزت، زیرمجموعه قدرت؛ و حکمت، زیرمجموعه علم خدای لایزال است. اگر موجودی در جنبه عمل و قدرت خود نفوذناپذیر و عزیز و در جنبه علم و حکمت خود نیز دارای علمی کامل و ثابت و محکم باشد، بدین معنا است که در تمام شئون حیات خود یعنی علم و عمل منزله از نقص و نیاز و سزاوار تسبیح سایر موجودات است. به همین دلیل این آیات طلیعه سوره به شمار آمد. بنابراین آیات طلیعه برای آن است که بدانیم آن خدای متصرف در تکوین، امر به انفاق می‌کند (علامه طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹: ۱۴۴).

سیاق دوم آیات ۷ تا ۱۵

دو محور اصلی در این مطلب یکی ایمان به خدا و رسول خدا و دیگری انفاق است. حقیقت ایمان به خدا و رسول تبعیت است و تبعیت از خدا متجلی در تبعیت از رسول است. با این بیان چشم‌اندازی که در ادامه سوره مبارک ترسیم می‌کند تنها در صورت تبعیت از رسول خدا امکان‌پذیر است. اگر این سیاق را به یک بیانیه تشبیه کنیم، متن بیانیه دعوتی از سوی ولی جامعه برای تلاش مجاهدانه و انفاق‌گونه پیش از فرارسیدن فتح بزرگ اسلام است. پس از توصیه اجمالی و تفصیلی به انفاق بر پایه ایمان در مطلب قبل، این مطلب با زبان انذار و تبشیر و بیان نتیجه تحقق یا عدم تحقق انفاق بر پایه ایمان در آخرت، می‌فهماند که حقیقت ایمان با انفاق آشکار می‌شود. در مقابل منافقان قرار دارند. منافقان هستند که همچنان در تاریکیهای حب دنیا باقی مانده و از نور بی‌بهره و مستحق عذاب الهی‌اند. بر این اساس انفاق و نفاق در مقابل یکدیگرند و انفاق از بین برنده نفاق است، چون عامل اساسی نفاق حب دنیا است و انفاق گذشتن از حب دنیا و در نتیجه سوزاندن ریشه نفاق است. عنوان متناسب با این مطلب عبارت است از: «تبشیر و انذار نسبت به امر

۱. باتوجه به سوره مبارک مریم سلام الله علیها، بین نبی و رسول تفاوت وجود دارد. برخی از انبیاء رسول نیز بودند؛ یعنی علاوه بر ابلاغ عمومی دستورات خدا، رسالت خاصی برعهده داشتند. عموم مؤمنان نیز رسالتی بر دوش دارند. رسالت عامی که بر عهده تمامی مؤمنان است، تمهید مقدمات برپایی حکومت عدل جهانی یعنی تحقق آرمان نهایی همه انبیای الهی است.

انفاق، با بیان اثر انفاق و ترک آن در آخرت». بنابراین سیاق آیات، کسانی که ادعای ایمان دارند ولی انفاق نمی‌کنند منافقتند. **بهره‌مندی مؤمنان از نور در قیامت همان تبعیت از ولی جامعه و انفاق در راه خداست و این تفاوتی است که مؤمنان با منافقان دارند.** با این بیان، کسانی که از مال و جان خود در راستای تحقق وعده حکومت صالحان می‌گذرند و با انفاق و جهاد می‌کنند و در راستای اجرای منویات ولی جامعه تلاش دارند، از حقیقت ایمان بهره‌مندند و کسانی که در ظاهر دم از ایمان می‌زنند ولی اهل جهاد با مال و جان نیستند، ایمانشان با نفاق در هم آمیخته است (علامه طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹: ۱۵۹-۱۵۱).

سیاق سوم آیات ۱۶ تا ۲۴

آنچه در این مطلب از سوره بیان شده، تذکری به مؤمنان است که مانند اهل کتاب نباشند که در برپایی آرمان انبیا کوتاهی کردند. آنچه طبق این سیاق قابل برداشت است، مهمترین مانعی که بر سر راه مؤمنان برای جهاد مال و جان وجود دارد، حب دنیا است، مسئله‌ای که بیشتر پیروان انبیای الهی گذشته گرفتار شدند و نتوانستند پیامبر خود را در راستای برپایی حکومت جهانی توحیدی یاری کنند. اساس معنویت یعنی دل بریدن از مادیات و به طور خلاصه دل بریدن از دنیا. بی‌شک دنیا در چشم کسانی که داعیه برپایی حکومت عدل دارند، همان است که در این فراز از سوره بیان شده است (علامه طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹: ۱۶۲).

سیاق چهارم آیات ۲۵ تا ۲۹

بر اساس آیه ۲۵ این کلام هدف از ارسال رسل و انزال کتب، برپایی قسط و عدل است و این مهم پدید آوردن آهن را می‌طلبد تا مایه ابتلای بندگان در یاری خدا و رسولان برای نبرد با متجاوزان باشد، در ادامه آیات ۲۶ تا ۲۷، مسئله ارسال رسولان الهی و انزال کتاب‌های آسمانی را با تفصیل بیشتری مطرح کرده و کوتاهی امت‌های پیشین را در یاری پیامبرانشان خاطر نشان ساخته است (علامه طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹: ۱۷۱).

اینک باید در جستجوی پاسخ این پرسش بود که هدف از طرح چنین موضوعی در چنین سوره‌ای چیست؟ پاسخ این سؤال را می‌توان با توجه به تکرار عبارت «کثیر منهم فاسقون» یافت. این عبارت، توجه ما را به شانزدهمین آیه سوره جلب می‌کند، آنجا که خدای متعالی از مومنان

خواسته بود تا مانند اهل کتاب نباشند که برهه‌ای بر آنان گذشت و قلبشان قساوت گرفت و بیشترشان فاسق شدند: «ألم یأمن للذین آمنوا أن تحشع قلوبهم لذكر الله وما نزل من الحق ولا یكونوا الذین أوتوا الكتاب من قبل فطال علیهم الأمد فقسست قلوبهم وکثیر منهم فاسقون»، اینک آیات این کلام می‌فهماند که فاسق شدن اهل کتاب، بدین معنی است که انبیای الهی را در تحقق هدف بلندشان، یعنی برپایی قسط و عدل با جهاد یاری نکردند و در رکاب رسولان الهی به نبرد با موانع برپایی قسط و عدل نپرداختند. دقت در سیر آیات نشان می‌دهد شرط موفقیت مؤمنان برای تحقق آرمان انبیاء، همراه کردن ایمان با انفاق است هم انفاق مال و هم انفاق جان. چون برای برپایی حکومت عدل جهانی معیاری همچون کتاب و برای دفع مخالفان و مبارزه با آنان حدید لازم است. علت عدم موفقیت پیروان انبیای گذشته، دل بستگی به دنیا به دلیل عدم انفاق دانسته است. پس دل بردن از دنیا خود هدف نیست و به رهبانیت که ابداع پیروان حضرت عیسی بود، نمی‌انجامد، بلکه انفاق زمینه دل بردن از دنیا را برای موفقیت مؤمنان برای برپایی آرمان انبیاء فراهم می‌کند.

بنابراین کلام حاضر، برپایی قسط و عدل را که هدف انبیا بوده است، از ثمرات رهایی امت‌ها از فسق دانسته و کلام قبل فاسق بودن افراد امت را نتیجه قساوت دل ایشان و آن را نیز محصول بخل و دوری از انفاق دانسته است، بنابراین عنوان متناسب با این کلام عبارت است از: «برپایی قسط و عدل در نتیجه نهادینه شدن فرهنگ انفاق». امت‌های گذشته به هدف غایی ارسال رسولان یعنی اقامه قسط و عدل نایل نگشتند. اسلام درصدد تشکیل جامعه‌ای اسلامی است که «کثیر منهم فاسقون» نباشند تا بتوانند منسجم با هم حول ولی خدا جمع شوند و بتوانند او را برای تحقق این غایت یاری رسانند. طبیعی است دشمن تلاش کند این اجتماعات یا شکل نگیرد یا شکوه بایسته نداشته باشد. در قرآن کریم از این تلاش دشمن با عنوان فتنه «انفضاض» یاد شده است.

فتنه انفضاض (تلاش دشمن برای شکستن اجتماع امت از حول ولی جامعه و عدم تشکیل «جامعه اسلامی»)

دشمنان دانسته‌اند تا زمانی که امت اسلامی حول ولی جامعه اجتماع کنند، هرگز نمی‌توانند نور الهی را اظفا کنند. بر همین اساس تلاش دارند مردم را از حول ولی جامعه پراکنده سازند تا ولی خدا تنها بماند و از این را بتوانند صد سیبل کنند. شروع این فتنه طبق سوره مبارک جمعه از زمانی

آغاز شد که پیامبر خدا در حال ایراد خطبه‌های نماز جمعه بودند، ناگهان کاروانی از راه رسید، مردم پیامبر خدا را ایستاده رها کرده، از حول او پراکنده شدند و به سوی کاروان تجاری رفتند (علامه طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱۹: ۲۷۵). در یک برداشت نمادین، کاروان لهُو و تجارت نماد دنیا و دنیا‌گرایی است که دلیل اصلی جدایی مردم از ولی خدا است. سیر تاریخی اهل بیت علیهم السلام نشان می‌دهد همین شیوه تا زمان غیبت ادامه داشته است. دشمنان توانستند به دلیل دنیا‌گرایی مردم زمانه، آنها را از حول امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) پراکنده سازند و ایشان را خانه‌نشین کردند؛ امام مجتبی (علیه‌السلام) را وادار به صلح کردند، کوفیان را به وعده زر یا تهدید زور که هر دو برخاسته از دنیا‌گرایی آنها بود، از حول سیدالشهدا علیه السلام پراکنده ساختند و کربلا را رقم زدند و این سیر ادامه داشت تا جایی که ولی خدا از میان امت غایب شد. پراکنده کردن مردم از حول ولی خدا و تنها شدن ولی خدا فتنه «انفصاض» است. در این بین انقلاب اسلامی ایران را می‌توان آغازی بر پایان انفصاض دانست. شاید اوج پرده‌برداری خدا از این فتنه که اتفاقاً بیشتر توسط دشمن داخلی یعنی منافقان اجرایی می‌شود در سوره منافقون است.

«انفصاض» در سوره مبارک منافقون

سوره مبارک منافقون در یک ساختار منسجم در ابتدا با سه «إذا» به معرفی اعتقادات، ظاهر و رفتار منافقان می‌پردازد. سپس با دو «یقولون» در آیه ۷ و ۸ پرده از دو توطئه جدی منافقان برمی‌دارد: «هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلٰی مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّىٰ يَنْفَضُوا وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ لَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ (7) يَقُولُونَ لَئِن رَّجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ (8)»

۱. توطئه اقتصادی منافقان (محاصره، تحریم و فشارهای اقتصادی): بر اساس آیه هفتم منافقان در صدد هستند تا به وسیله محاصره اقتصادی، مومنان را تحت فشار اقتصادی قرار داده و با این کار ضمن القای ناکارآمدی نظام اسلامی از اداره جامعه، مردم را از گرد رسول خدا و رهبری الهی در جامعه پراکنده سازند.
۲. توطئه سیاسی منافقان (قصد کودتا): آیه هشتم می‌فهماند که منافقان در صورت امکان از براندازی نظام اسلامی هم ابایی ندارند، البته آنان بنا دارند که این توطئه را پیرو اجرایی

شدن طرح محاصره اقتصادی، به مرحله عمل درآوردند، زیرا می‌خواهند با محاصره اقتصادی مؤمنان همراه با رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)، ایشان را تنها و به زعم باطل خود ذلیل گردانند، سپس به خیال خام خود، عزیزانه رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) را از مدینه اخراج کنند تا پیامبر بر آنان حکمرانی نکند (علامه طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹: ۲۸۲).

بیان این آیات افشاگری نسبت به توطئه‌های منافقان است، نه گزارش از عملی شدن این توطئه‌ها؛ با توجه به افشای دو توطئه از یک سو و زنجیره‌وار بودن این دو از سوی دیگر، می‌توان عنوان این مطلب را اینگونه انتخاب کرد: «افشاگری نسبت به توطئه منافقان برای تضعیف جایگاه مردمی رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)، از طریق محاصره اقتصادی؛ و توطئه براندازی نظام اسلامی» (صباحی، ۱۳۹۶: ۲۷۱-۳۰۵).

بر این اساس، منافقان در صددند تا با فشار اقتصادی بر مردم، آنها را نسبت به ولی جامعه دلسرد کرده و آنها را پراکنده سازند. این فشار اقتصادی در هر دوره شکل و شمایل و مصداق خاص همان عصر را به خود می‌گیرد و امروزه شکل تحریم یا درخواست برای تحریم بیشتر دارد. اگر بتوانند توطئه اول را پیاده کنند، ولی خدا تنها خواهد ماند و منافقان خواهند توانست توطئه دوم یعنی اخراج ولی جامعه از صدر جامعه را پیاده ساخته او را خانه‌نشین یا شهید کنند و خود بر منصب فرمانروایی جامعه تکیه زنند.

سؤال مهم این است که چرا برخی از مردم بازیچه این فتنه شده و ولی خدا را تنها می‌گذارند و راه حل در امان ماندن و دفع این توطئه‌ها چیست؟

راه حل مقابله با فتنه انفضاض در سوره منافقون

آیه نهم سوره منافقون به مؤمنان توصیه می‌کند که اموال و اولادشان مانع از یاد خدا نشود. آری، گرایش به دنیا، که اموال و اولاد مظاهر بارز آن هستند، مانع از یاد خدا است، و این باعث خسارت است. آیات نورانی دهم و یازدهم به مومنان می‌فهماند که باید پیش از مرگ انفاق کنند تا پس از مرگ حسرت صدقه دادن و نیکوکار بودن را نبرند. این آیات با آیه نهم در ارتباط است، چون انفاق و صدقه دادن راه دل نبستن به دنیا است و در نتیجه اهل انفاق به سبب مال و فرزند از یاد خدا غافل نمی‌شوند، بدین ترتیب این کلام، اموال و اولاد را موجب غفلت از یاد خدای متعالی

و آن را نیز موجب خسارت دانسته و انفاق پیش از فرا رسیدن مرگ را به‌عنوان راه نجات از نیازدگی و غفلت حاصل از آن دانسته است.

پیشگیری از نفاق: در ابتدای سوره منافقون بیان شده است که منافقان پیش‌تر مؤمن بودند و سپس کافر شدند. چرا منافقان از ایمان دست کشیدند و کافر شدند؟ آن پرسش در این سیاق و آیه نهم پاسخ داده شده است. خداوند در آیه نهم به مؤمنان (که فعلاً مؤمن هستند و ممکن است در صورت غفلت کافر شوند) توصیه می‌کند که از نفاق پیشگیری کنند.

در کلام قبل مطرح شد که حقیقت نفاق، کفر پس از ایمان است و منافقان به اندازه‌ای از خدا دور شده‌اند که از طلب استغفار هم سرباز می‌زنند، این کلام به مومنان هشدار می‌دهد که عامل این کفر و استکبار، غفلت از یاد خدا است و آن هم به دلیل مشغول شدن به دلبستگی‌های دنیوی است، پس با انفاق از دل بستن به دنیا نجات یابید و ایمان خود را از آسیب نفاق در امان نگاه دارید. عنوان متناسب با این کلام عبارت است از: «یاد خدا و انفاق راه حفظ ایمان از خطر نفاق» علامه طباطبایی می‌فرماید: این سوره منافقان را توصیف نموده و ایشان را به شدت عداوت معرفی می‌کند و به پیامبر خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) امر می‌کند که از منافقان بر حذر باشد و به مؤمنان نصیحت می‌کند که از خصائص نفاق به دور باشند تا در مهلکه نفاق نیافتند و به سوی آتش کشیده نشوند. (علامه طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹: ۲۹۲)

راهکاری که سوره منافقون برای مقابله با این فتنه دارد در ابتدا دستورالعملی برای پیشگیری از افزایش نفاق در جامعه است. سرگرم شدن به اموال و اولاد به‌عنوان نمادی از ثروت و قدرت همان چیزی است که ایمان را آرام آرام سست کرده و انسان مؤمن را به ورطه نفاق پیش می‌برد و از انفاق در راه خدا که فصل ممیز مؤمن و منافق است، باز می‌دارد. دستور به انفاق در مقابل «لاتنفقوا» از سوی منافقان بیان شده است. انفاق در درون جامعه اسلامی یعنی اقدامات اقتصادی در داخل که نظام را از نظر اقتصادی مستقل کرده و وابستگی به خارج از جامعه اسلامی را از بین ببرد تا جامعه از محصور شدن در فشارهای اقتصادی بیگانگان مصون بماند. این سوره فقط به راه مقابله با توطئه اقتصادی می‌پردازد و راه حل توطئه سیاسی را بیان نمی‌کند. این که چرا راه حل توطئه سیاسی بیان نشده بدین جهت است که توطئه سیاسی مبتنی بر توطئه اقتصادی است و اگر فتنه اقتصادی محقق نشود، نوبت به فتنه سیاسی نخواهد رسید. این که نظام اسلامی امروزه در یک

جنگ اقتصادی با دشمنان دست و پنجه نرم می‌کند و جنگ امروز ماهیت اقتصادی دارد و نام‌گذاری سال‌های اخیر همه حول محور اقتصاد است، می‌تواند ناظر به همین آیات باشد. بیانیه گام دوم انقلاب به‌عنوان متن راهبردی ۴۰ سال آینده نظام اسلامی، یکی از هفت توصیه مهم را به مسئله اقتصاد و به‌طور خاص گفتمان اقتصاد مقاومتی اختصاص داده است.

بنابر آنچه بیان شد، دل‌بستگی مردم به دنیا و ناتوانی دل‌کندن از دنیا علت اصلی ناتوانی آنان در یاری رساندن و اجتماع حول ولی جامعه است. مردم نتوانسته‌اند حرص و طمع به دنیا را مدیریت کنند و همین امر منجر به شکست آنان در یاری رساندن به ولی خدا می‌شود.

نتیجه‌گیری

غالب پژوهش‌های مرتبط با افزایش جمعیت و فرزندآوری، توجه چندانی به غایت افزایش جمعیت از منظر اسلام ندارند. این نوشتار در این پی بود که هدف نهایی اسلام از افزایش جمعیت چیست؟ برای پاسخ به این پرسش به نظرات علامه طباطبایی (رحمت‌الله‌علیه) علیه در تفسیر شریف المیزان مراجعه شد. بنابر آنچه در سیر این پژوهش تبیین شد، افزایش جمعیت از منظر اسلام مقدمه دستیابی به هدفی والاتر است. اسلام برخلاف تصور رایج که آن را دینی غالباً فردی می‌پندارد، سوگیری اصلی اجتماعی دارد. فراخوان‌های مختلف اجتماعی در نمازجماعت، نمازجمعه، نماز عیدین، مراسم حج و اجتماع اربعین و مانند آن همه دلیل بر این امر است که اسلام برنامه دارد تا جمعیت مسلمانان اجتماع کنند و این اجتماعات و گردهم‌آیی‌های مذهبی موضوعیت دارد و در تمامی این اجتماعات ولی جامعه یا منصوبین و مأذونین از جانب ایشان محوریت دارند. سپس به نظریه اصالت جامعه علامه طباطبایی (رحمت‌الله‌علیه) پرداخته شد و بیان شد که از منظر علامه با تشکیل جامعه یک هویت جدید و مستقل از افراد ایجاد می‌شود و اسلام بنیاداً اجتماعات مذهبی به سمت تشکیل «جامعه اسلامی» پیش رود. در ادامه با تدبر در سوره مبارک حدید مشخص شد که از منظر قرآن کریم، این مردم هستند که باید با یاری رساندن به ولی جامعه بستر تحقق هدف آرمانی رسولان یعنی اقامه قسط و عدل را فراهم کنند. این مهم اتفاق نمی‌افتد مگر جامعه اسلامی بتواند دل‌بستگی‌های دنیوی که مایه تفرقه هستند را کاهش دهد تا افراد جامعه بتوانند به جای تفرقه، حول ولی جامعه اجتماع کرده و «جامعه اسلامی» را تشکیل دهند. هدف نهایی رسولان ساختن «جامعه

اسلامی» زمینه ساز تحقق عدالت اجتماعی است، هدفی که هنوز به معنای کامل محقق نشده است. در ادامه با تدبر در سوره مبارک جمعه و منافقون بیان شد که دشمنان عدالت در صدد هستند تا این «جامعه اسلامی» شکل نگیرد. توطئه و فتنه اصلی دشمنان که در این دو سوره بیان شده «انفصاض» یعنی تلاش برای پراکنده کردن مردم از حول ولی جامعه است. با این اوصاف، تلاش دشمن این است که هرگز جامعه اسلامی زمینه ساز تحقق عدالت اجتماعی شکل نگیرد. برای این منظور یا اصلاً نباید جمعیت افزایش پیدا کند، یا اگر جمعیت افزایش پیدا کرد نباید حول ولی جامعه اجتماع کنند و نباید جامعه اسلامی شکل بگیرد. در پایان نوشتار نیز راهکار قرآنی مقابله با فتنه انفصاض با تدبر در سوره مبارک منافقون تبیین گردید. این پژوهش به صورت کلی به مسائل فوق پرداخت و جا دارد در پژوهش‌های دیگر به تفصیل به این مسائل به خصوص راهکارهای قرآنی برای حفظ انسجام «جامعه اسلامی» مانند تدبر در سوره مبارک حجرات پرداخته شود.

منابع

قرآن کریم

- ابن فارس، أحمد بن فارس (۱۴۰۴ ق)، معجم مقاییس اللغة، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، چاپ اول.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق)، لسان العرب، بیروت: دارالفکر، چاپ سوم.
- اسلامی رضا، (۱۳۹۲)، مطلوبیت افزایش جمعیت مسلمین از نگاه فقهی، مجله کاوشی نو در فقه اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، شماره چهارم، سال بیستم، زمستان ۱۳۹۲، صفحات ۱۱۳-۱۳۴.
- الهی زاده، محمد حسین (۱۳۹۴)، تدبیر ترتیبی قرآن، مشهد: تدبیر در قرآن و سیره، چاپ اول.
- امام خمینی رحمت الله علیه، (بی تا)، تحریر الوسيله، بیروت.
- بروجردی، (۱۴۱۶ ق) قبله ستر و ساتر و مکان مصلی، بی جا.
- بنی هاشمی خمینی، (بی تا)، توضیح المسائل (مراجع)، دفتر انتشارات اسلامی.
- پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار مقام معظم رهبری: www.khamenei.ir
- پورزرین، لیلا، (۱۳۹۳)، ارتباط شناسی نماز و امامت در رفع کبر، مؤسسه آموزش عالی دارالقرآن الکریم اصفهان، پایان نامه ارشد.
- جمعی از پژوهشگران، (۱۴۲۶)، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (علیهم السلام)، بی جا.
- حر عاملی، (بی تا)، وسائل الشیعه، قم.
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱۴۱۴ ق)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالفکر، چاپ اول.
- حسینی طهرانی، محمدحسین. ۱۴۲۵ق. رساله نکاحیه، مشهد مقدس ایران: مؤسسه ترجمه و نشر دوره علوم و معارف اسلام
- دهقانی ده جمالی، حسن، (۱۳۹۶)، فرزندان آوری و افزایش جمعیت از دیدگاه قرآن کریم و اهل بیت علیهم السلام، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات بین رشته ای دانش راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی، شماره ۲۹، سال هفتم، زمستان ۱۳۹۶، صفحات ۱۴۷-۱۷۰
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۶ ق)، مفردات ألفاظ القرآن، دمشق: دارالقلم، چاپ اول.
- زحیلی، (بی تا) الفقه الاسلامی و ادلته، دار الفکر.
- زروندی رحمانی محمد، (۱۳۹۹)، جایگاه و نقش ولایت فقیه در برپایی نماز جمعه، آموزه های فقه عبادی، بهار و تابستان ۱۳۹۹، شماره ۱، ص ۵۵ تا ۸۰
- سبزواری، هادی بن مهدی، و حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۶۹). شرح المنظومه (تعلیقات حسن زاده)، تهران: نشر ناب.

صبحی طسوجی، علی (۱۳۹۷)، آشنایی با دانش تدبر در قرآن کریم، قم: مؤسسه تدبر در کلام وحی، چاپ اول.

صبحی طسوجی، علی (۱۳۹۶)، تدبر در قرآن کریم، قم: مؤسسه تدبر در کلام وحی، چاپ اول، ج ۳.

طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۳ ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: اسماعیلیان.

طباطبایی سید محمد حسین (۱۳۸۷ ش - الف)، اصول فلسفه رئالیسم، ۱ جلد، چاپ دوم، ایران: قم، بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).

طباطبایی سید محمد حسین (۱۳۸۷ ش - ب)، روابط اجتماعی در اسلام به ضمیمه چند رساله دیگر، ۱ جلد، چاپ اول، ایران: قم، بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).

طباطبایی سید محمد حسین (۱۳۸۸ ش - الف)، انسان از آغاز تا انجام، ۱ جلد، چاپ دوم، ایران: قم، بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).

طباطبایی سید محمد حسین (۱۳۸۸ ش - ب) قرآن در اسلام، قم: موسسه بوستان کتاب.

طباطبایی سید محمد حسین (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم - چاپ پنجم.

عالی باه، الحاج، (۱۳۹۶)، بعد اجتماعی نماز (بررسی تطبیقی بین تفسیر المیزان و المنار)، جامعه المصطفی العالمیه، پایان نامه ارشد.

خلج‌آبادی‌فراهانی، فریده؛ کاظمی‌پور، شهلا؛ رحیمی، علی، (۱۳۹۲ش) بررسی تأثیر معاشرت با جنس مخالف قبل از ازدواج بر سن ازدواج و تمایل به ازدواج در بین دانشجویان دانشگاه‌های تهران، خانواده پژوهی، شماره ۱، دوره ۹، مرداد ۱۳۹۲، صفحات ۷-۲۸.

فیومی، أحمد بن محمد (۱۴۱۴ ق)، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، قم: دارالهجره، چاپ دوم.

کاشف الغطاء (۱۳۸۰)، کشف الغطاء عن مبهمات الشریعه، بی‌جا.

مجاهدی، قاسم امیر، (۱۳۸۹)، نقش نماز جمعه در تبیین مصالح اجتماعی، دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه، پایان نامه ارشد.

مصطفوی، حسن (۱۳۶۸)، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.

موسوی سید مرتضی، ۱۳۹۵، رابطه هدایت تشریعی با سیاست‌ها و چالش‌های جمعیتی، مجله معرفت فرهنگی اجتماعی، مؤسسه امام خمینی رحمت الله علیه، شماره اول، پیاپی ۲۹، سال هشتم، زمستان ۱۳۹۵، صفحات

۶۷-۹۰

نجفی، (۱۹۸۱)، جواهر الکلام، بی‌جا.

وبگاه اطلاع‌رسانی و حفظ و نشر آثار مقام معظم رهبری آیت الله سید علی حسینی خامنه‌ای (مدظله‌العالی).

<https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=26440>.

- The Holy Quran
A group of researchers, (1426), the culture of jurisprudence according to the religion of Ahl al-Bayt (peace be upon them), is out of place; in Persian.
- Ali Bah, Al-Hajj, (2016), Social dimension of prayer (comparative study between Tafsir Al-Mizan and Al-Manar), Jamia Al-Mustafa Al-Alamiya, senior thesis; in Persian.
- Bani Hashemi Khomeini, (B.T.A.), Explanation of Al-Masal (References), Islamic Publications Office; in Persian.
- Boroujerdi, (1416 AH) Qiblah Satr and Satr and place of prayer, without place; in Persian.
- Dehghani Deh Jamali, Hassan, (2016), Having children and increasing population from the perspective of the Holy Quran and the Ahl al-Bayt (peace be upon them), scientific research quarterly of interdisciplinary studies of strategic knowledge, Higher National Defense University, number 29, 7th year, winter 2016, pages 147 - 170; in Persian.
- Elahizadeh, Mohammad Hossein (2014), Tadbar al-Qur'an, Mashhad: Tadbar der Qur'an and Sirah, first edition; in Persian.
- Eslami Reza, (1392), the desirability of increasing the Muslim population from a jurisprudential point of view, New Exploration in Islamic Jurisprudence magazine, Islamic Propaganda Office of Qom Seminary, number 4, 20th year, winter 1392, pages 113-134; in Persian.
- Fayoumi, Ahmed bin Muhammad (1414 AH), al-Masbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir, Qom: Dar al-Hijra, second edition; in Persian.
- Har Ameli, (Bita), Wasal al-Shia, Qom; in Persian.
- Hosseini Tehrani, Mohammad Hossein. 1425 A.H. The treatise on marriage, holy Mashhad, Iran: Translation and Publishing Institute of Islamic Sciences and Education; in Persian.
- Hosseini Zubeidi, Mohammad Morteza (1414 AH), Taj al-Arus Man Jawahar Al-Qamoos, Beirut: Dar al-Fikr, first edition; in Persian.
- Ibn Faris, Ahmed Ibn Faris (1404 AH), Mujam al-Maqayis al-Laghga, Qom: School of Al-Alam al-Islami, first edition; in Persian.
- Ibn Manzoor, Muhammad Ibn Makram (1414 AH), Arab Language, Beirut: Dar al-Fikr, third edition; in Persian.
- Imam Khomeini, may Allah bless him and grant him peace, (Bita), Tahrir al-Wasila, Beirut; in Persian.
- Kashef Al-Ghita (1380), Kashf Al-Ghita on the Obscurities of the Shari'a, Bija; in Persian.
- Khalajabadi Farahani, Farida; Kazmipour, Shahla; Rahimi, Ali, (2013) Investigating the effect of socializing with the opposite sex before marriage on the age of marriage and willingness to marry among Tehran university students, Family Research, No. 1, Volume 9, August 2012, pages 28-7; in Persian.
- Mostafavi, Hassan (1368), Al-Habiq fi Kalamat al-Qur'an al-Karim, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, first edition; in Persian.
- Mousavi Seyyed Morteza, 2015, the relationship between legislative guidance and population policies and challenges, Marafet Journal of Cultural and Social Knowledge, Imam Khomeini Institute Rahmatullah Alaihi, Number 1, 29 in a row, 8th year, Winter 2015, pages 67-90; in Persian.
- Mujahidi, Qasim Amir, (2009), the role of Friday prayer in the explanation of social benefits, Jamia Al-Mustafa Al-Alamiya University, senior thesis; in Persian.
- Najafi, (1981), Jawaharlal Kalam, Bija; in Persian.
- Porzarin, Leila, (2014), Communication between prayer and imamate in Rifa Kabar, Isfahan Dar al-Qur'an al-Karim Institute of Higher Education, Master's Thesis; in Persian.
- Ragheb Esfahani, Hossein bin Muhammad (1416 AH), Al-Qur'an Words, Damascus: Dar al-Qalam, first edition; in Persian.

- Sabohi Tasoji, Ali (2016), Pondering in the Holy Qur'an, Qom: Institute of Pondering in the Word of Revelation, first edition, vol. 3; in Persian.
- Sabohi Tasoji, Ali (2017), Getting to know the knowledge of reflection in the Holy Qur'an, Qom: Institute of Reflection in the Word of Revelation, first edition; in Persian.
- Sabzwari, Hadi bin Mahdi, and Hassanzadeh Amoli, Hassan. (1369). Sharh al-Mozzadeh (Taliqat Hassanzadeh), Tehran: Nab Publishing; in Persian.
- Seyyed Mohammad Hossein Tabatabayi (1387), Principles of Realism Philosophy, 1 volume, 2nd edition, Iran: Qom, Bostan Kitab Qom (Islamic Publications Office of Qom Seminary) ; in Persian.
- Seyyed Mohammad Hossein Tabatabayi (1388) Quran in Islam, Qom: Bostan Kitab Institute; in Persian.
- Seyyed Mohammad Hossein Tabatabayi (1388), Man from the beginning to the end, 1 volume, 2nd edition, Iran: Qom, Bostan Kitab Qom (Islamic Propaganda Office Publications of Qom Seminary) ; in Persian.
- Seyyed Mohammad Hossein Tabatabayi (2007), social relations in Islam with the addition of several other treatises, 1 volume, first edition, Iran: Qom, Bostan Kitab Qom (Islamic Propaganda Office Publications of Qom Seminary) ; in Persian.
- Tabatabai, Seyyed Muhammad Hossein (1393 AH), Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an, Qom: Ismailian; in Persian.
- Tabatabayi Seyyed Muhammad Hossein (1417 AH), Al-Mizan in Tafsir al-Qur'an, Islamic Publications Office of the Qom Seminary Society of Qom - Qom, fifth edition; in Persian.
- The information base of the Office for the Preservation and Publication of the Works of the Supreme Leader: www.khamenei.ir
- Zaheili, (Bita) Al-Fiqh al-Islami and Adlata, Dar al-Fikr; in Persian.
- Zarundi Rahmani Mohammad, (2019), the position and role of the religious authority in the establishment of Friday prayers, religious jurisprudence teachings, spring and summer 2019, number 1, pp. 55-80; in Persian.
- The website for informing and preserving and publishing the works of the Supreme Leader Ayatollah Seyyed Ali Hosseini Khamenei Madzala Al-Ali () .

